

Miloš Milošević¹
Fakultet za fizičku kulturu i menadžment u sportu
Univerzitet Singidunum, Beograd

PRODUKCIJA I TRANZICIJA: SRPSKI FILM 1946–2015.

791.1(497.11)"1946/2015"
COBISS.SR-ID 27544585

Apstrakt

Cilj ovog rada je da se kroz analizu filmske produkcije u Srbiji u periodu 1946–2015. godine opiše uticaj promene društvenog i ekonomskog uređenja odnosno procesa tranzicije na produkciju srpskih filmova. Pored procesa tranzicije, kao važan za razumevanje pomenutih uticaja razmatran je i proces digitalizacije koji sa tranzicijom u Srbiji u znatnoj meri vremenski koincidira. Kroz arhivsko istraživanje analizirani su kvantitativni pokazatelji srpske kinematografije u navedenom vremenskom razdoblju. Na osnovu analiziranih pokazatelja zaključeno je kako o efikasnosti filmske proizvodnje tako i otvorenosti srpskog filma kao delatnosti za različite društvene grupe u različitim istorijskim razdobljima. Uočeni trendovi i uticaji postavljaju polaznu tačku za analizu i promišljanje efekata tranzicije na širi društveni domen.

Ključne reči

srpski film, produkcija, tranzicija, digitalizacija, arhivsko istraživanje

Pad Berlinskog zida 9. novembra 1989. godine označava se kao početak procesa tranzicije zemalja dotadašnjeg istočnog (socijalističkog) bloka. Srbija, kao i ostale države nastale raspadom SFRJ,² jedna je od mnogih zemalja zahvaćenih ovim procesom. Danas, više od trideset godina od njegovog početka, kako u Srbiji tako i u regionu, i dalje se postavlja pitanje vrednovanja efekata ovog procesa.

1 milosmilosevic80@yahoo.com

2 Zbog svog „specijalnog” statusa, između dva hladnoratovska bloka, Jugoslavija je bila pod mnogo većim kulturnim uticajem zapada u poređenju sa zemljama „iza gvozdene zavese” (Daković, Milovanović 2016).

Još jedan, ovoga puta globalni proces tranzicije, karakterističan je za dvadeset i prvi vek. To je proces digitalizacije, odnosno prelazak sa analognog beleženja, prenošenja, čuvanja i obrade informacije (signala) na digitalno. Ovaj proces omogućio je ubrzan razvoj i masovnu upotrebu tehnologija, posebno informacionih. Slično, ovaj proces ima i implikacije u filmskoj industriji i umetnosti kroz pojeftinjenje i posledično omasovljenje proizvodnje filmova i najrazličitijih vrsta pokretnih slika (Vernalis 2013; Milošević 2017). Masovna proizvodnja i upotreba tehnologija osnovni je pokretač procesa globalizacije (Friedman 1999). Rast uticaja tehnologije i medija kako na pojedinca, tako i na društvo u celini, aktuelni istorijski trenutak izdvajaju kao jedinstven (Uricchio 2009). Zbog toga bez razumevanja ovih procesa i njihove interakcije sa procesom društvene i privredne tranzicije nije moguće dati potpun odgovor na gore navedeno pitanje vrednovanja njenih efekata.

Film, kao delatnost između industrije i umetnosti, odnosno ekonomije i kulture izdvaja se kao dobar predmet analize u pokušaju da se efekti tranzicije analiziraju i vrednuju. Svojstvo srpskog filma da je kroz istoriju stvaran u dijametralno suprotnim društvenim i ekonomskim uređenjima daje mu prednost u analizi ideoloških i društvenih uticaja u odnosu na zapadne kinematografije.

Iako je srpski film nastao mnogo pre Drugog svetskog rata, zbog pokušaja da se analizira uticaj promene društvenih i proizvodnih odnosa, dalja analiza biće ograničena na period od 1946. do 2015. godine. Ovim se ne negira postojanje niti vrednost srpskog filma iz prethodnog istorijskog perioda (od samog nastanka filma do kraja Drugog svetskog rata) već se predmet analize sužava kako bi se odgovorilo na specifičan istraživački zadatak. Kao vremenska jedinica u fokusu analize, izabran je period od 2011. do 2015. godine jer je prethodni tranzicioni period, od 1991. do 2010. godine već detaljno analiziran u ovdašnjoj teoriji filma (na primer: Vučković, Taranovski-Džonson 2008, Vučinić 2008, Daković 2011, Jovićević 2016, Perić Momčilović 2016), dok naredni period (2016–2020. godine) još uvek traje. Takođe, 2015. godine okončan je i proces prelaska srpskog filma sa filmske trake na digitalne nosače, odnosno sa analognog načina proizvodnje, prikazivanja i arhiviranja na digitalni.

Primarni cilj ovog rada je da se kroz analizu filmske produkcije u Srbiji u periodu od 2011. do 2015. godine i njeno poređenje sa prethodnim razdobljima (od 1946. do 2010. godine), uoče i opišu uticaju procesa tranzicije na srpski

film,³ kako bi se postavili temelji za bolje razumevanje efekta ovog procesa na srpsko društvo uopšte, kao i odnos srpskog društva prema ovom procesu. Sekundarni cilj ovog rada je i da se provere predviđanja i projekcije kretanja u srpskom filmu napravljena u pomenutim prethodnim teorijskim analizama srpskog filma i tranzicije.

Uzimajući u obzir promenu svojinskih odnosa i liberalizaciju tržišta koji treba da obezbede efikasnije ekonomsko funkcionisanje, ali i pojeftinjenje tehnološkog procesa proizvodnje filma pod uticajem digitalizacije, može se očekivati da srpski film u periodu od 2011. do 2015. godine: beleži veći obim produkcije (H1) i ekonomski je isplativiji kao roba na slobodnom tržištu (H2) nego u vreme SFRJ i ostale istorijske periode u kojima je proces tranzicije u manjoj meri bio okončan. Takođe uzimajući u obzir pomenute procese i njihovo povezivanje sa procesima demokratizacije društva (Friedman 1999) može se pretpostaviti da je srpski film u posmatranom periodu i kao delatnost otvoreniji za različite društvene grupe (H3), što bi bio jedan od indikatora njegove demokratičnosti čija će detaljnija analiza i elaboracija izostati jer premašuju obim i ciljeve ovog rada.

Tranzicija

Termin tranzicija odomaćio se u srpskom javnom diskursu nakon 2000. godine, ali se čini da je još tada izostalo njegovo jasno određenje (makar u javnom diskursu), a danas je njegova upotreba još proizvoljnija. Iako na prvi pogled deluje izlišno jer se odgovor na njega podrazumeva, ipak je potrebno postaviti pitanje na šta se pojam tranzicije tačno odnosi, o čemu se zapravo govori kada se u javnom diskursu pominje tranzicija? Značenjski pojam se može odrediti kao prelaz ili promena. Uzimajući ovo u obzir, radi odgovora na postavljeno pitanje i preciziranje pojma potrebno je odrediti na koju se konkretno promenu: promenu čega, odnosno promenu odakle–dokle misli. U svakodnevnom govoru prva promena koja se sa pojmom tranzicije povezuje je prelaz iz nižeg životnog standarda (makar većine) građana na viši, odnosno promena životnog standarda u pozitivnom pravcu – ka „boljem životu”. Proces tranzicije ipak ne dovodi nužno do ovakve promene, naročito ne za sve objekte (aktere) ovog procesa. Često se u svakodnevnom govoru

3 U ovom radu, zbog obima i širine predmeta izučavanja, pod srpskim fimom će se podrazumevati samo dugometražni igrani filmovi, koje su samostalno ili u koprodukciji sa stranim partnerima snimila filmska preduzeća sa sedištem na teritoriji Republike Srbije, i koji su javno prikazani.

promena koja se očekuje od tranzicije formuliše i kao prelaz iz neuređenog ka uređenom društvenom sistemu. Ni ovaj prelaz odnosno promena nije nužan deo odnosno posledica tranzicije. Iako se može uočiti izvestan stepen korelacije dva procesa u tranzicionoj praksi (Uvalić 2010) takođe se mogu uočiti i potpuno suprotni primeri (Larise 2011). Slično je i kada se u obzir uzme sledeća česta promena koja se povezuje sa tranzicijom u svakodnevnom diskursu – prelaza iz diktature u demokratiju, odnosno promena obima prava i sloboda građana u pozitivnom smeru, što takođe u određenoj meri u praksi korelira sa procesom tranzicije (Williamson 1990, Uvalić 2010), ali se i po ovom pitanju uočavaju i potpuno suprotni efekti.

Dva središnja aspekta obilježavala su očekivanja javnosti u vezi s padom socijalističkih režima i prelaskom na 'zapadni' model demokracije: individualni ekonomski prosperitet, odnosno podizanje potrošačkog standarda na nivo usporedivih 'zapadnih' zemalja te slobodno političko organiziranje i politički pluralizam. Dvadeset godina nakon pada Berlinskog zida, koji simbolički obilježava kraj epohe tzv. realnog socijalizma, bilanca tih očekivanja krajnje je otrežnjujuća. (Larise 2011:72)

Treba imati u vidu da tumačenje smera promena i procesa u tranzicionoj praksi zavisi u velikoj meri od vrednosnih i ideoloških stavova istraživača, zbog čega se često potpuno empirijskim tumačenjima ne pridaje značaj.

U ekonomskoj i društvenoj teoriji, za razliku od svakodnevnog diskursa, pod pojmom tranziciona ekonomija ili ekonomija u tranziciji (skraćeno tranzicija) podrazumeva se proces promene „centralizovane i planske privrede i njena transformacija u tržišnu ekonomiju” (Feige 1994:1), prostije rečeno prelazak iz socijalizma u kapitalizam. Ovakav proces istovremeno se odvijao u brojnim državama latinske Amerike, Azije i Afrike, tako da je takođe pogrešno njegovo vezivanje za zemlje bivše Jugoslavije i istočne Evrope, što je čest slučaj i izvor mnogih gore pomenutih zabluda svakodnevnog diskursa o tranziciji. Proces tranzicije odnosno njegov tok, funkcije i mehanizmi kao i preduslovi za ostvarivanje definisani su i operacionalizovani Vašingtonskim konsenzusom 1989. godine (Williamson 1990).

„Većina ekonomista danas slaže se da prikladan transformacioni program mora kombinovati elemente stabilizacije, privatizacije i liberalizacije” (Feige 1994: 2), što treba da rezultira privrednim rastom i posledično ostvarenjem svih gore nabrojanih očekivanja. Ipak, iako se često očekuje da se nabrojani procesi odvijaju makar paralelno u tranzicionoj praksi, liberalizacija i priva-

tizacija prethode stabilizaciji (Feige 1994), dok je stabilizacija (odnosno njen stepen) takođe relativan pojam pogotovo kada se uporedi sa privatizacijom i liberalizacijom (Williamson 1990). Može se zaključiti da se u praksi tranzicija odnosi pre svega na liberalizaciju tržišta i transformaciju svojinskih odnosa, a da se veći životni standard, efikasnija ekonomija, uređenje i demokratizacija društva mogu očekivati kao posledice ove dve promene. Stepenu, intenzitet, vremenska dinamika, čak i izvesnost pojave ovih očekivanih pratećih efekata tranzicije, ne mogu se definisati jer zavise od brojnih drugih faktora (Williamson 1990).

Srbija je, kao i zemlje bivšeg istočnog bloka, tranziciju započela 1989. godine; od 1991. do 2000. godine taj proces se odvijao sporo i sa znatnim zakašnjenjem u odnosu na zemlje istočne Evrope; dok je nakon 2000. godine tranzicija ubrzana i Srbija se već 2008. godine približila pomenutim zemljama u stepenu transformacije ekonomije i privrede (Uvalić 2010). Iako proces privatizacije u Srbiji ni do 2020. godine nije potpuno okončan, transformacija vlasničke strukture kapitala iz državnog i društvenog u privatni u značajnoj meri izvršena je već do 2006. godine. Liberalizacija tržišta i cena obavljena je dobrim delom i par godina ranije (Uvalić 2010), tako da se već 2005. godina označava kao godina relativnog kraja tranzicije (Daković 2011) ili opreznije, 2008. godina, kao godina finalizacije prve faze tranzicije u kojoj su postignuti odlični rezultati u svim njenim segmentima (Petković 2008) ili još opreznije, 2010. godina, kao godina u kojoj je u Srbiji dominantan kapitalistički model ekonomije i privrede i ne postoji mogućnost reverzibilne promene (Uvalić 2010). Bez obzira na sve nabrojano, u javnom diskursu tranzicija se i dalje označava kao nedovršena, ili proces koji je u toku, zbog izostanka opisanih očekivanih efekata na porast životnog standarda građana kao i demokratizaciju i uređenje društva i države. Sa opisanog stanovišta ekonomske teorije i posmatranja ovdašnje prakse ovakva formulacija nije odgovarajuća i čini se da je proces tranzicije ako ne u potpunosti onda u najvećem delu u Srbiji odavno okončan.

Za razliku od srpskog društva, srpska kinematografija se sa druge strane pokazala kao izuzetno spremna na tranziciju.

[...] u devedesetima [...] Srpski film ulazi preko noći iz socijalizma u oštri kompetitivni kapitalizam u kojem je svaki film bio poduzetnički rizik, ali je u slučaju uspeha mogao računati na gledateljstvo i do četvrt ili pola milijuna ljudi. (Pavičić 2008: 2)

Već 2011. godine, pod šifrom delatnosti 5911 (Proizvodnja kinematografskih dela) bilo je registrovano 306 privrednih subjekata, a udeo državnog vlasništva u vlasničkoj strukturi preduzeća koja se bave filmskom produkcijom ili su sa njom tesno povezana bio je zanemarljiv. Privatizacijom Avala filma 2015. godine proces tranzicije srpske kinematografije i simbolički je okončan.

Kvantitativna analiza

Kako bi se postigli postavljeni ciljevi, sprovedena je analiza kvantitativnih pokazatelja srpske kinematografije u periodu od 1946. do 2015. godine. Prikupljeni su podaci iz relevantnih primarnih izvora, pre svega Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije i Filmskog centra Srbije – sukcesora Instituta za film, Beograd i sekundarnih izvora poput studije *Bioskopi u Srbiji* (Subašić, Opačić, Damjanović 2013) ili digitalne arhive veb-sajtova kao što su IMDB, Filmska banka i slično.

Poređenjem i prebrojavanjem prikupljenih podataka, u drugom koraku, urađena je njihova kodifikacija i prebacivanje u numeričku matricu (Tabele 1 i 2)⁴ Kao relevantne varijable za razumevanje uticaja tranzicije na srpski film izdvojene su: broj proizvedenih filmova, broj debitantskih filmova, broj domaćih filmova i koprodukcija, broj bioskopa, broj prodatih karata domaćih i stranih filmova, poseta bioskopima po stanovniku, broj filmova snimljenih i prikazivanih u analognom formatu, broj ženskih članova filmske ekipe i broj reditelja rođenih van Beograda. Svi ovi podaci razvrstavani su u matricu prema godinama (Tabela 2). Takođe je analizirana poseta bioskopima na nedeljnom i godišnjem nivou i računat je ukupan broj gledalaca pojedinačnih domaćih filmova (Tabela 1). Na prikupljenim podacima daljom obradom računat je odnos broja domaćih filmova i koprodukcija, odnos broja muških i ženskih članova filmske ekipe, odnos broja reditelja rođenih van Beograda i u njemu, odnos domaćih i stranih filmova prema broju prodatih karata, odnos broja filmova snimljenih i prikazivanih u analognom i digitalnom formatu. Nakon kodifikacije i obrade podataka, urađena su poređenja pojedinih vremenskih perioda prema merenim varijablama. Ova poređenja poslužila su kao osnova u zaključivanju i interpretaciji efekata tranzicije na srpski film.

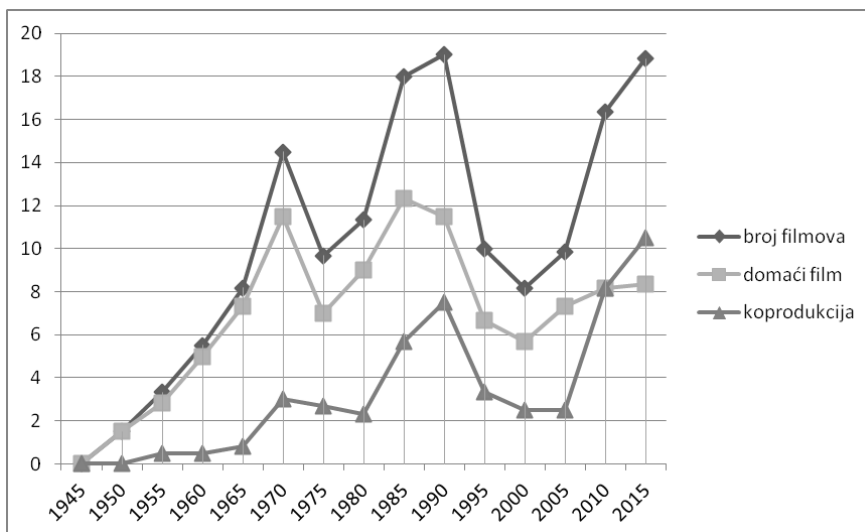
4 Neki od pomenutih izvora već su imali kvantifikovane i kodifikovane podatke, pogotovo za period od 1946. do 2000. godine. Sa druge strane, za jedan broj varijabli nije bilo moguće pronaći relevantne izvore podataka za sve godine, pa su mesta u tabelama i graficima gde bi trebalo da budu podaci ostala prazna.

Ovakav tip nacрта najbliži je ekološkom tipu arhivskih istraživanja (Ventresca, Mohr 2002).

Prema analizi kvantitativnih pokazatelja srpskog filma (Tabela 2 u prilogu), 2014. i 2015. godina izdvajaju se kao rekordne godine po broju snimljenih filmova. Sa druge strane, broj proizvedenih filmova u pet poslednjih godina pre početka tranzicije – od 1985. do 1989. godine sa ukupno snimljenih 98 filmova, nije do kraja dostignut u posmatranom tranzicionom periodu od 2011. do 2015. godine.

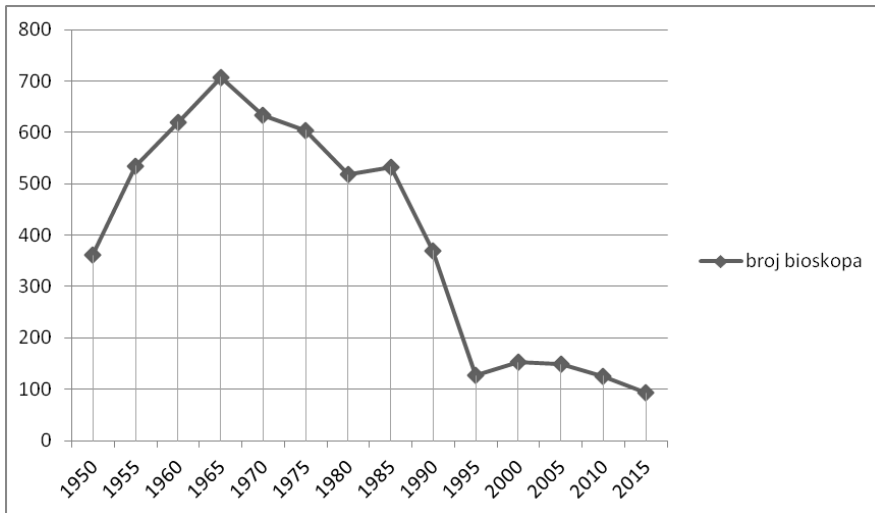
Ako se u razmatranje uzmu petogodišnji proseci umesto pojedinačnih godina (Grafik 1) trendovi se mogu jasnije uočiti. Moguće je uočiti rast obima filmske proizvodnje u periodu od 2000. do 2015. godine, ali je uočeni pozitivni trend sličan rastu obima proizvodnje iz vremenskog perioda od 1975. do 1990. godine (Grafik 1). Glavnu razliku dva perioda predstavlja proporcija broja domaćih filmova i koprodukcija.⁵ U vremenskom periodu od 1975. do 1990. godine odnos broja domaćih filmova i koprodukcija donekle je konstantan (prate istovrsne trendove razvoja), dok je broj proizvedenih domaćih filmova uvek veći od broja koprodukcija. Sa druge strane, u vremenskom periodu od 2005. do 2015. godine porast broja koprodukcija je veći od porasta broja proizvedenih domaćih filmova, tako da se broj koprodukcija 2010. godine izjednačio sa brojem domaćih filmova, a u narednih pet godina ga je pretekao. Može se zaključiti da otvaranje tržišta, inostrana saradnja i koprodukcije kao njihov rezultat predstavljaju važan činilac oporavka srpske filmske industrije od izraženog pada obima proizvodnje koji se desio nakon 1990. godine.

5 Pod koprodukcijama se u ovom delu rada podrazumevaju filmovi snimljeni u međurepubličkoj saradnji kao i u saradnji sa inostranim partnerima.

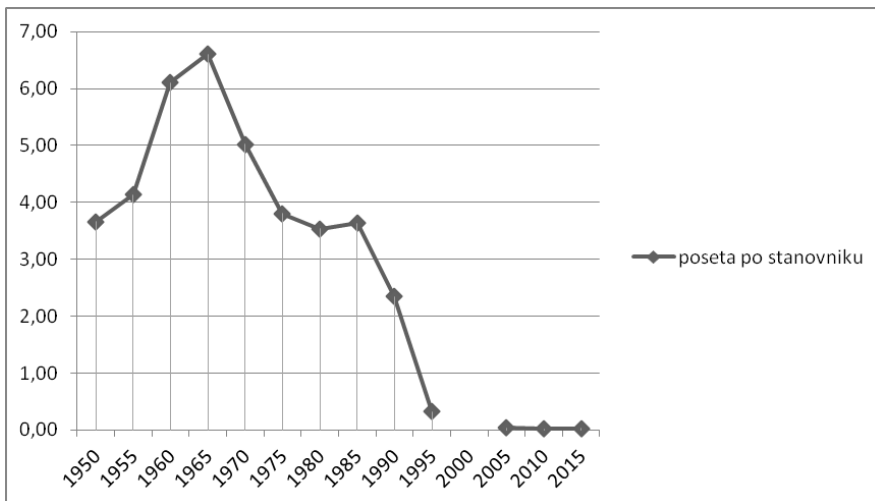

Grafik 1. Broj snimljenih filmova u Srbiji od 1945. do 2015. godine, ukupno, domaći film i koprodukcija – petogodišnji proseki

Sa druge strane pad broja bioskopa negativan je trend koji se vezuje za post-socijalistički period. Ako se u obzir uzmu petogodišnji proseki (Grafici 2, 3 i 4), može se uočiti postojanje trendova smanjenja broja bioskopa i gledalaca. U širem vremenskom periodu, ipak, broj bioskopa i bioskopskih gledalaca u Socijalističkoj Republici Srbiji neuporedivo je veći nego danas. Naime, posmatrajući trendove (Grafici 2 i 3) može se zaključiti da je opadanje broja aktivnih bioskopa i broja posetilaca bioskopskih predstava postojalo i u periodu od 1965. do 1990. godine, pa se tako 1990. godine Srbija vratila na nivo neposredno posle Drugog svetskog rata po broju aktivnih bioskopa. Povratak na nivo nakon Drugog svetskog rata prema broju gledalaca dogodio se još 1975. godine. Ipak, nakon 1990. godine po oba pokazatelja počeo je još izrazitiji negativni trend, tako da je 1995. godine Srbija bila daleko ispod nivoa neposredno nakon završetka Drugog svetskog rata. Po ovim pokazateljima, za razliku od obima proizvodnje filmova, do značajnijeg oporavka srpske kinematografije nije došlo ni danas.

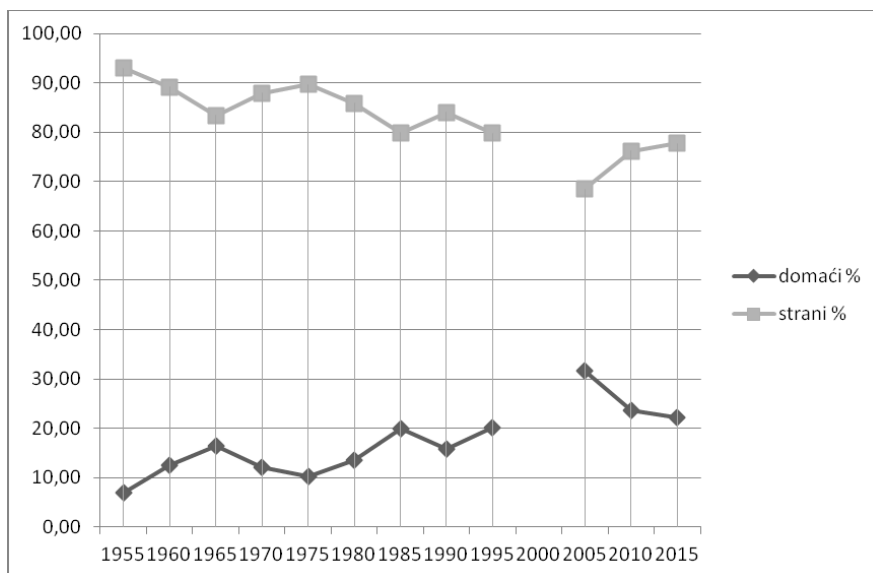
Grafik 2. Broj aktivnih bioskopa u Srbiji od 1946. do 2015. godine – petogodišnji proseci

Grafik 3. Broj posetilaca bioskopa prema broju stanovnika u Srbiji od 1946. do 2015. godine – petogodišnji proseci

Odnos domaćeg i stranog filma (Tabela 2 i Grafik 4) kroz ceo obrađeni vremenski period bio je konstantno u korist stranog filma. Domaći film je sa

druge strane imao pozitivan trend povećanja broja gledalaca u odnosu na strani film, koji je dostigao vrhunac 2005. godine. U poslednjih 10 godina uspostavljen je nažalost suprotan trend.

Grafik 4. Proporcija broja gledalaca domaćeg i stranog filma u Srbiji od 1950. 2015. godine – petogodišnji proseci

Ako se u obzir uzmu do sada razmatrani rezultati (Tabela 2 i Grafik 1 i 2), može se videti da su u Srbiji u periodu od 2011. do 2015. godine snimljena 93 filma koje je u Srbiji videlo 2.358.000⁶ gledalaca u bioskopima, odnosno 25.355 gledalaca po filmu.

⁶ Treba imati u vidu da podatak o broju gledalaca nije pronađen za 2012. godinu, pa je ovoj godini dodeljen prosek broja gledalaca 2010, 2011, 2013, 2014, 2015. godine, radi daljih analiza.

	Film	Broj gledalaca	Film	Broj gledalaca	
1	Montevideo – vidimo se	498 501	19	Zduhač znači avantura	10 370
2	Parada	336 857	20	Crna Zorica	10 012
3	Mali Budo	319 913	21	Skidanje	9 267
4	Gorčilo	218 465	22	Besa	8 369
5	Šešir profesora Koste Vujića	212 742	23	Spomenik Majklu Džeksonu	8 249
6	Vojna akademija 2	87 436	24	Klip	8 170
7	Pored mene	73 760	25	Put ružama posut	7 941
8	Smrdljiva bajka	47 475	26	Mamula	7 890
9	Ustanička ulica	39 956	27	Vir	6 417
10	Atomski s desna	39 177	28	Mamaroš	5 476
11	Smrt čoveka na Balkanu	35 916	29	Neprijatelj	5 005
12	Falsifikator	34 254	30	Doktor Rej i đavoli	4 808
13	Beli lavovi	32 071	31	Kako su me ukrali Nemci	4 305
14	Kad ljubav zakasni	30 943	32	O Gringo	4 041
15	Žučko: priča o Radivoju Koraću	24 294	33	Kad svane dan	3 061
16	Artiljero	22 041	34	Ljubav dolazi kasnije	2 171
17	Led	21 395	35	Miris kise na Balkanu	1 957
18	Krugovi	17 260			

Tabela 1. Lista 35 najgledanijih srpskih filmova u periodu od 2011. do 2015. godine.

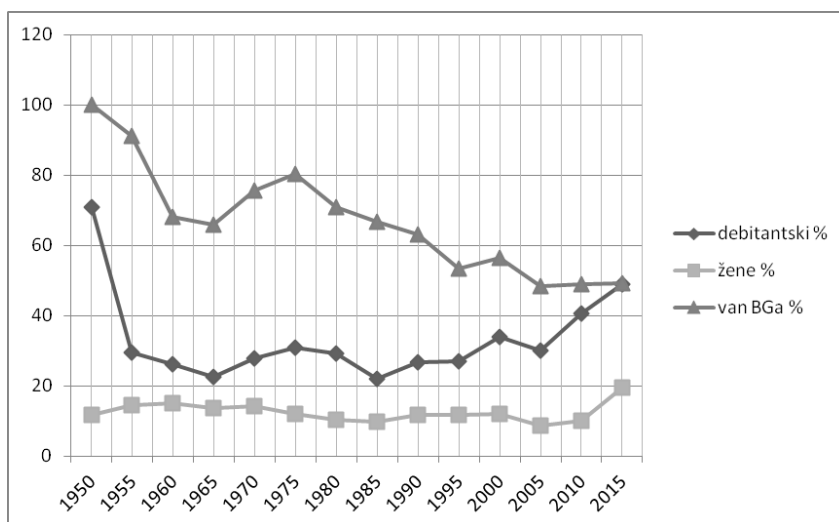
Originalno kodirani podaci na osnovu nedeljnih lista gledanosti Filmskog centra Srbije pristupljeno 02.07.2017. i godišnjih lista zarade veb-sajta Boksofis Modžo (Box Office Mojo), pristupljeno 02.07.2017.

Ako se pak od ukupnog broja oduzme broj gledalaca pet najgledanijih filmova (Tabela 1), koji su jedini u ovom periodu imali posetu veću od 150 hiljada ljudi, i na taj način stekli epitet filmskog hita (Fafulić 2013), dobija se broj od prosečno 8.767 gledalaca po filmu. Kada se u obzir uzme prosečna cena bioskopske karte od 3,18 evra,⁷ prosečna zarada srpskih filmova na blagajnama u periodu od 2011. do 2015. godine, iznosila je 80,628 evra po filmu ukupno, odnosno 1.009.000 evra po filmu za 5 filmskih hitova i 27.880 evra po filmu za ostalih 88 filmova. Kada se od prihoda sa blagajne oduzmu porezi, a zatim se ostatak zarade podeli između producenta, distributera i prikazivača filma, ne može se zaključiti da je srpski film u periodu od 2011. do 2015. godi-

⁷ Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku: *Statistički godišnjaci*: 2014, 2015, 2016.

ne predstavljao dobru priliku za investiranje novca, jer njegova proizvodnja najčešće znatno premašuje sredstva koja je u stanju da zaradi (videti više u Milošević 2019).

Ni podaci o otvorenosti srpskog filma kao delatnosti u periodu od 2011. do 2015. godine (Tabela 2) nisu jednoznačni. Dok se broj žena autora u filmskim ekipama povećava, a pogotovo broj debitantskih filmova, sa druge strane opada broj filmova koje snimaju reditelji rođeni van Beograda.

Grafik 5. Petogodišnji proseci procentualnog odnosa učešća debitantskih filmova, filmova koje su napravili reditelji rođeni izvan Beograda u ukupnom broju snimljenih filmova, i procentualno učešće ženskih autora od ukupnog broja članova filmske ekipe

I ovi trendovi imaju svoje korene u ranijim godinama (Grafik 5), ali se postavlja pitanje da li su obimi uočenih pozitivnih promena na zadovoljavajućem nivou, uzimajući u obzir promenu društveno-istorijskog konteksta.

Diskusija

Na osnovu prezentovanih rezultata jasno je da se nijedna hipoteza ne može prihvatiti bez ostatka ali ni potpuno odbaciti.

Što se tiče prve hipoteze, situacija je najjasnija. Iako je u ukupnom zbiru proizvodnja filmova u analiziranom periodu neznatno manja u odnosu na poslednjih pet godina pre početka tranzicije, može se jasno uočiti trend rasta obima proizvodnje srpskog filma. Tome u prilog govori i rekordna produkcija u 2014. i 2015. godini i sa pravom se može očekivati da u narednih pet godina produkcija igranih filmova u Srbiji po obimu premaši najplodnije periode produkcije u SFRJ.⁸

Iako se prva hipoteza može prihvatiti, njeno interpretiranje u svetlu predmeta rada je problematično. Naime, treba imati u vidu i pojeftinjenje proizvodnje filmova usled opisanih procesa demokratizacije filmske industrije i umetnosti. Pravi dokaz veće efikasnosti posttranzicione, odnosno kapitalističke filmske industrije u odnosu na socijalističku bio bi proizvodnja više filmova za istu količinu novca. Stoga se uočeni efekat može samo delom pripisati tranziciji srpske ekonomije i društva, dok je uticaj procesa digitalizacije više nego značajan.

Kod druge hipoteze, zbog netransparentnosti budžeta izrade filmova i njihove zarade (ova vrsta netransparentnosti je izraženija u periodu od 1946. do 2000. godine, ali ni danas se ne mogu naći zadovoljavajući javni podaci), u zaključivanju se moraju koristiti pretpostavke i procene. Podaci o zaradi filmova oslonjeni su potpuno na podatke o njihovoj bioskopskoj poseti u Srbiji, dok podaci o njihovoj zaradi u bioskopima van Srbije nisu pronađeni, ali se procenjuje da je ova vrsta zarade rezervisana samo za nekoliko autora i filmova koji već u srpskim okvirima uspevaju da prekorače prag ekonomske isplativosti (Vučković, Taranovski-Džonson 2008). Takođe ne postoje ni validni podaci o zaradi filmova od prikazivanja na televiziji. Ipak, uz sve ograde, prikupljeni podaci govore da je u analiziranom periodu, prosečno samo jedan film godišnje uspeo da vrati uloženi novac i investitorima donese profit (uporediti sa Milošević 2019). Uzimajući u obzir povećani obim proizvodnje koji prati opadanje broja gledalaca, moglo bi se zaključiti da je po ekonomskim pokazateljima srpski film u periodu od 2011. do 2015. godine bliži socijalističkom (planskom) nego kapitalističkom (tržišnom) modelu.⁹

8 Veliki deo ovog predviđanja se već ostvario sa ukupno 89 proizvedenih filmova u periodu od 2016. do 2019. godine, prema podacima baze filmova Filmskog centra Srbije.

9 Pojava pokreta okupacije bioskopa Zvezda 2014. godine, koji suštinski predstavlja kontratrancizicijon proces, odnosno pokušaj nasilnog pretvaranja privatne svojine u javnu, predstavlja primer ambivalentnog odnosa filmskih radnika i industrije ali i Republike Srbije, njenih institucija i javnosti prema tranziciji. Pošto se samo posredno tiče predmeta analize, dalja razmatranja moralne, ekonomske, ideološke ili bilo koje druge (ne)opravdanosti ovakvog procesa će

Iako je u ranijem periodu (od 2000. do 2008. godine) primećeno nastajanje nezavisnog filma u Srbiji, a ekonomska nezavisnost označena kao ključna u oslobađanju filma od ideoloških i političkih pritisaka i stega (Vučković, Taranovski-Džonson 2008), ne može se zaključiti da tržišni uslovi u Srbiji pogoduju njegovom daljem širenju i razvoju. U nedostatku zainteresovanih investitora, filmska industrija nužno mora da se okrene fondovima kao glavnom izvoru finansiranja. Za razliku od socijalističkog perioda, kada su ova sredstva bila pod kontrolom države, danas se srpski film može finansirati i od strane inostranih fondova. Ni ovaj model finansiranja ne garantuje filmu nezavisnost (Daković 2008), naprotiv.

Možda najbitniji preduslov za bolje tržišno pozicioniranje srpskog filma (Vučinić 2008) jeste mreža bioskopa, koja se trenutno nalazi u možda najgorem stanju u istoriji Srbije (Subašić, Opačić, Damnjanović 2013). Neverovatno zvuče podaci da polovinom druge decenije 21. veka u Srbiji ima manje aktivnih bioskopa nego u periodu između dva svetska rata ili čak i pre Prvog svetskog rata (Subašić, Opačić, Damnjanović 2013). Iako tendencija smanjenja broja bioskopa i broja posetilaca postoji još od 70-ih godina prošlog veka, stanje u posmatranom vremenskom periodu je neuporedivo lošije nego u vreme socijalizma i teško je naći objašnjenje kako u liberalnoj tržišnoj ekonomiji nema većeg rasta broja bioskopskih sala, pogotovo uzimajući u obzir trend porasta broja ekrana, posetilaca, prikazanih filmova i cena bioskopskih karata u svetu u poslednjih 25 godina.¹⁰

Imajući ipak u vidu netransparentnu prirodu finansiranja filmskih produkcija i trošenja njima zarađenog novca, može se uslovno prihvatiti druga hipoteza, uprkos brojkama koje govore da je u periodu od 1945. do 1989. godine film kao roba imao veći tržišni potencijal. Prihvatanje ove hipoteze može se označiti kao uticaj tranzicije na srpski film, više kao posledica promene proizvodnih i svojinskih odnosa, ali ne i kao dokaz veće efikasnosti novog sistema.

Na kraju, stiče se utisak da je došlo i do izvesne demokratizacije srpskog filma kao delatnosti, odnosno njegovog otvaranja za različite društvene grupe, u analiziranom periodu, i da se i treća hipoteza može prihvatiti.

Porast broja debitana pokazuje sniženi prag za ulazak u filmsku umetnost i industriju, ali sa druge strane sugerise i teže ostajanje u njoj.

izostati, ali treba voditi računa da sve iznesene ocene predstavljaju isključivo pokušaj njegovog opisivanja, a ne vrednovanja.

10 Prema podacima sa sajta Box Office Mojo (n. d.) (pristupljeno 03.07.2017).

Broj žena u filmskim ekipama se povećava, ipak čini se da na ovom planu nisu postignuti zadovoljavajući i željeni efekti. Prelazak sa analognog na digitalno montiranje filmova podudario se sa rapidnim opadanjem broja filmova koje su montirale žene. Sa druge strane može se uočiti značajan porast žena u sektoru scenografije koji donekle koincidira i sa smanjenjem obima gradnje scenografije u srpskom filmu i prelaskom na uređenje i aranžiranje postojećih lokacija (*set dresina*) kao dominantnu scenografsku praksu (Milošević 2017).

Treba uočiti i porast broja reditelja rođenih u Beogradu, koji se samo posredno može pripisati tranziciji i deo je šireg društvenog fenomena migracije ljudi ka gradovima, i nesrazmere razvijenosti glavnog grada u odnosu na ostatak države, a ovaj trend se iz godine u godinu povećava. Ipak, imajući u vidu već pomenuti porast broja koprodukcija, ovaj podatak govori protiv uočene demokratizacije srpskog filma kao efekta tranzicije.

Uzimajući u obzir kontekst današnje srpske privrede i društva, kao i društvene i istorijske okolnosti u proteklih 70 godina, na osnovu numeričkih pokazatelja i uočenih trendova, može se zaključiti da je tranzicija ekonomije dovela u izvesnoj meri do povećane efikasnosti proizvodnje filmova, kao i veće otvorenosti filmske industrije i umetnosti, ali i da je intenzitet uočenih efekata značajno slabiji od očekivanog. Samo jedan deo uočenih efekata i trendova može se direktno pripisati prelasku na tržišni način poslovanja jer su razvoj i pojeftinjenje tehnike umnogome doprineli i efikasnosti i masovnosti filmske proizvodnje.

Zaključak

Na osnovu svega navedenog, i samo delimičnog i uslovnog prihvatanja sve tri hipoteze, može se zaključiti da je tranzicija dovela u izvesnoj meri do povećane efikasnosti proizvodnje filmova, kao i otvorenosti filmske umetnosti i industrije u Srbiji, ali da su ovi efekti po intenzitetu daleko od očekivanih, pogotovo kada se u obzir uzme proces digitalizacije i sa njim povezani globalni procesi.

Literatura

- Box Office Mojo (n. d.) dostupno na: <http://www.boxofficemojo.com/yearly/> [Pristupljeno 03.07.2017].
- Daković, Nevena (2008) *Balkan kao (filmski) žanr: slika, tekst, nacija*. Beograd: FDU.
- Daković, Nevena (2011) „Srpski film: teorija i praksa: 1990–2009: balkanizacija, tranzicija, EU integracije”, u Nevena, Daković; Mirjana, Nikolić (ur.): *Obrazovanje, umetnost i mediji u procesu evropskih integracija*. Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti. 18/2011. Beograd: FDU. str. 95–115.
- Daković, Nevena; Milovanović, Aleksandra (2016) “The Socialist Family Sitcom: Theatre at Home (Socialist Federal Republic of Yugoslavia 1972–Republic of Serbia 2007)” u Kirsten Bönker, Julia Obertreis and Sven Grampp (ed.) *Television Beyond and Across the Iron Curtain*. 124–147.
- Fafulić, Marina (2013) „Produkcija filmskih hitova u modernoj srpskoj kinematografiji”, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 23/2013. Beograd: FDU.
- Feige, Edgar (1994) “The Transition to a Market Economy in Russia: Property Rights, Mass Privatization and Stabilization” in Alexander, Gregory; Skąpska, Grażyna. *A Fourth way?: privatization, property, and the emergence of new market economics*. London: Routledge, pp. 57–78.
- Filmska banka (n.d.) dostupno na: <http://www.filmovi.com> [Pristupljeno 01.03.2020].
- Filmski centar Srbije (n.d.) Baza filmova, dostupno na: <http://www.fcs.rs/filmovi/filmska-baza/> [Pristupljeno 01.03.2020].
- Filmski centar Srbije (2017) Nedeljna lista gledanosti, dostupno na: <http://www.fcs.rs/liste-gledanosti/> [Pristupljeno 02.07.2017].
- IMDB (n.d.) dostupno na: <http://www.imdb.com> [Pristupljeno 01.03.2020].
- Jovičević, Dragan (2016) *Žanrovska istorizacija i teorijsko-žanrovska problematizacija: srpski film od 1999. do 2009. godine, doktorska teza odbranjena na Fakultetu dramskih umetnosti, mentor dr Nevena Daković*, red. prof.
- Larise, Dunja (2011) „Tranzicija prema kakvoj demokraciji?” *Politička misao: Croatian Political Science Review* 48, no. 4: pp. 71–97.
- Milenković-Tatić, Ljubica (2001) *Filmografija srpskog dugometražnog igranog filma 1996–2000*. Beograd: Institut za film.
- Milošević, Miloš (2017) „Novi realizam u srpskom filmu”, *Kultura*. 154: 400–413.

- Milošević, Miloš (2019) *Srpski film u doba novih medija (2010–2016)*. Doktorska teza odbranjena na Fakultetu dramskih umetnosti, mentor dr Nevena Daković, red. prof.
- Obradović, Branislav; Petronić, Radica; Milenković-Tatić, Ljubica (1996) *Filmografija srpskog dugometražnog igranog filma 1945–1995*. Beograd: Institut za film.
- Pavičić, Jurica (2008) „Pregled razvoja postjugoslavenskih kinematografija”, *Sarajevske sveske* 21/22, Sarajevo: Blicdruk. Steele
- Perić Momčilović, Vesna (2016) *Teorija narativnih konstrukcija u postjugoslovenskom filmu od 1994. do 2008. godine*. Doktorska teza odbranjena na Fakultetu dramskih umetnosti, mentor dr Nevena Daković, red. prof.
- Petković, Vladimir (2008) *Tranzicija u Srbiji – Osam godina reforme*. Srpski ekonomski forum Leskovac, dostupno na: http://www.sef.rs/wp-content/uploads/tranzicija_u_srbiji_osam_godina_kasnije_vladimir_petkovic.pdf [Pristupljeno 01.03.2019].
- Uricchio, William (2009) “The Future of a Medium Once Known as Television?” in Snikkars, Pelle; Vonderau, Patrick. *The You Tube Reader*. London: Wallflower Press, pp. 24–39.
- Uvalic, Milica (2010) *Serbia's Transition Towards a Better Future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ventresca, Marc; Mohr, John (2002) “Archival Research Methods” in Joel, Baum. *The Blackwell Companion to Organizations*. New Jersey: Wiley-Blackwell, pp. 848-873.
- Vernallis, Carol (2013) *Unruly Media: YouTube, Music Video, and the New Digital Cinema*. Oxford: Oxford University Press.
- Vučković, Mirosljub; Taranovski-Džonson, Vida (2008) *Uvođenje mladosti: sami sebe naslikali*. Beograd: Filmski centar Srbije.
- Vučinić, Srđan (2008) „Muze u senci istorije”, *Sarajevske sveske*. 19/20. str. 189–207.
- Williamson, John (1990) “What Washington Means by Policy Reform” in Williamson, John (ed.) *Latin American Readjustment: How Much has Happened*. Washington: Institute for International Economics.

Prilog

Tabela 2. Kvantitativni pokazatelji srpske kinematografije u periodu 1946-2015. godine

godina	broj snimljenih filmova					broj gledalaca (u 000)				žene autori (članovi ekipe)								
	domaći film koprodukcija	ukupno	debitanski film	broj bioskopa	ukupno	domaći film	strani film	poseta po stanovniku	prikayani na filmskoj traci	scenario	režija	snimatelj	muzika	scenografija	Montaža	ukupno	reditelji rođeni van Beograd	
1946	0	0	0	0	314	13883		2.20	0	/	/	/	/	/	/	/	/	
1947	1	0	1	1	296	19041		3.00	1	0	0	0	0	0	1	1	1	
1948	3	0	3	3	320	28047		4.00	3	0	0	0	0	0	2	2	3	
1949	2	0	2	1	345	28983		4.40	2	0	0	0	0	0	1	1	2	
1950	3	0	3	1	361	31612		4.70	3	0	0	0	0	0	2	2	3	
1951	2	0	2	0	348	22284		3.30	2	0	0	0	0	0	2	2	2	
1952	2	0	2	1	517	20910	1217	19693	3.00	2	0	0	0	0	2	2	1	
1953	5	0	5	1	475	25284	1854	23430	3.70	5	0	0	0	1	0	5	6	5
1954	2	1	3	1	489	33718	2702	31016	4.70	3	0	1	0	0	0	2	3	2
1955	3	2	5	2	535	39065		5.40	5	0	0	0	0	1	3	4	4	
1956	5	0	5	2	528	36615	3674	35941	5.00	5	0	0	0	0	0	6	6	5
1957	4	0	4	1	577	43620	4506	39114	6.00	4	1	1	0	0	0	4	6	1
1958	7	1	8	3	585	45637	5707	39930	6.10	8	0	0	0	0	0	7	7	6
1959	4	0	4	0	589	49488	7235	42453	6.60	4	0	0	0	0	0	4	4	4
1960	7	0	7	1	620	51863	7591	43972	7.50	7	0	1	0	0	0	6	7	2
1961	10	0	10	2	632	51647	9362	42285	7.40	10	0	0	0	0	0	11	11	9
1962	9	0	9	3	643	48428	9325	39103	7.00	9	0	1	0	0	0	9	10	5
1963	5	3	8	0	641	44231	7457	36774	5.60	8	0	0	0	0	0	5	5	6
1964	6	1	7	3	656	48133	7223	40910	6.10	7	1	1	0	0	0	5	7	5
1965	7	1	8	2	707	48523	7319	41204	6.00	8	0	0	0	0	0	6	6	6
1966	9	2	11	4	717	46763	6076	40687	5.80	11	2	1	0	0	0	12	15	7
1967	15	4	19	5	713	41523	5701	35822	5.10	19	2	1	0	0	0	17	20	14
1968	17	3	20	2	679	39622	4096	35526	4.80	20	1	1	0	0	1	12	15	13
1969	11	5	16	4	658	36195	3631	32564	4.40	16	2	1	0	0	1	11	15	14
1970	10	3	13	5	633	34331	3475	30856	4.00	13	0	0	0	0	0	10	10	11

godina	broj snimljenih filmova					broj gledalaca (u 000)					žene autori (članovi ekipe)							
	domaći film	koprodukcija	ukupno	debitanski film	broj bioskopa	ukupno	domaći film	strani film	poseta po stanovniku	prikayani na filmskoj traci	scenarist	režija	snimatelj	muzika	scenografija	Montaža	ukupno	reditelji rođeni van Beograd
1971	6	2	8	3	642	31075	2318	28757	3.60	8	0	0	0	0	1	5	6	5
1972	9	1	10	2	634	31878	3103	28775	3.70	10	0	0	0	0	1	7	8	6
1973	4	4	8	3	613	33112	3289	29833	3.90	8	0	0	0	0	0	7	7	7
1974	7	2	9	2	594	33128	4379	28749	3.90	9	1	0	0	0	0	8	9	8
1975	6	4	10	3	604	31408	3558	27850	3.70	10	0	0	0	0	1	5	6	9
1976	6	2	8	3	582	29857	3620	26253	3.50	8	1	0	0	0	0	7	8	6
1977	7	2	9	3	581	29696	4236	25460	3.50	9	0	0	0	0	0	6	6	4
1978	11	1	12	2	553	29593	4412	24181	3.40	12	0	0	0	0	0	7	7	10
1979	13	0	13	5	527	29800	3918	25882	3.50	13	0	0	0	0	0	11	11	8
1980	11	5	16	3	518	30464	4845	25619	3.60	16	0	0	0	0	1	8	9	9
1981	12	6	18	5	521	29140	5512	23628	3.40	18	0	0	0	0	1	12	13	15
1982	12	5	17	3	524	31064	5926	25138	3.60	17	1	0	0	1	0	11	13	12
1983	10	7	17	3	533	33515	8555	24960	3.60	17	0	0	0	1	0	10	11	9
1984	15	7	22	6	541	35324	8136	27188	4.10	22	2	1	1	0	2	8	14	16
1985	14	4	18	4	533	30483	5060	24977	3.50	18	1	0	0	0	2	7	10	11
1986	9	9	18	5	526	28770	4536	24234	3.10	18	0	0	0	0	1	9	10	9
1987	7	10	17	2	499	25662	3587	22075	3.00	17	3	1	1	1	1	5	12	9
1988	16	7	23	5	474	20501	3156	17345	2.20	23	4	1	1	1	4	9	20	17
1989	14	8	22	10	456	14478	2387	12091	1.50	22	4	1	1	1	4	18	29	15
1990	9	7	16	5	370	7575	1228	6347	0.77	16	2	1	1		2	8	14	9
1991	6	2	8	2	215	2853	466	2387	0.29	8	1	0	0	0	0	4	5	3
1992	9	2	11	5	151	2230	606	1624	0.22	11	2	0	0	0	1	8	11	5
1993	6	1	7	2	115	1759	306	1453	0.18	7	1	0	0	1	1	3	6	1
1994	4	4	8	1	119	1432	342	1090	0.15	8	2	0	0	0	1	6	9	5
1995	6	4	10	2	127					10	0	0	0	1	0	4	5	7
1996	4	0	4	0	136					4	0	0	0	0	0	2	2	1
1997	5	1	6	3	120					6	1	2	0	1	1	4	9	4
1998	5	6	11	5	186					11	1	2	0	1	2	3	9	6
1999	7	2	9	3	164					7	2	0	1	1	1	4	9	6

godina	broj snimljenih filmova					broj gledalaca (u 000)					žene autori (članovi ekipe)							
	domaći film	koprodukcija	ukupno	debitanski film	broj bioskopa	ukupno	domaći film	strani film	poseta po stanovniku	prikayani na filmskoj traci	scenarij	režija	snimatelj	muzika	scenografija	Montaža	ukupno	reditelji rođeni van Beograd
2000	7	2	9	5	152					7	2	1	1	0	3	3	10	5
2001	9	1	10	1	226					10	1	1	0	0	1	1	4	6
2002	8	0	8	2	156	4129	1255	2874	0.06	8	1	0	0	0	1	2	4	3
2003	7	2	9	2	149	3056	562	2494	0.04	9	0	0	0	0	0	3	3	3
2004	6	6	12	4	152	2795	899	1902	0.04	13	1	0	0	1	3	1	6	7
2005	7	4	11	4	148	2099	955	1144	0.03	9	1	0	2	1	2	3	9	5
2006	9	5	14	6	120	1720	490	1230	0.02	13	1	0	1	1	4	3	10	5
2007	10	7	17	5	104	1394	294	1099	0.02	12	2	0	0	2	6	5	15	7
2008	7	7	14	3	112	1457	328	1129	0.02	12	0	0	0	0	1	3	4	8
2009	10	12	22	13	117	1569	247	1322	0.02	13	0	0	0	1	6	4	11	9
2010	6	14	20	11	126	1945	178	1767	0.03	15	7	5	0	1	4	6	23	12
2011	8	9	17	6	124	2376	669	1707	0.03	10	7	3	2	6	14	8	40	11
2012	9	10	19	12	121					6	5	6	0	2	7	7	27	9
2013	4	4	8	5	87	1214	151	1062	0.02	3	3	1	2	0	2	4	12	2
2014	12	13	25	10	93	1717	590	1126	0.02	2	9	5	4	3	10	5	36	13
2015	11	13	24	9	93	1929	525	1403	0.03	0	7	2	5	1	11	1	27	9

Prema podacima: Instituta za film, Beograd (Obradović, Petronić, Milenković-Tatić 1996; Milenković-Tatić 2001); Republičkog zavoda za statistiku: Statistički godišnjaci: 2009, 2010, 2011, 2012, 2014, 2015, 2016; studije *Bioskopi u Srbiji* (Subašić, Opačić, Damnjanović 2013) i originalno kodiranih podataka na osnovu podataka iz navedenih izvora, kao i podataka digitalnih baza (pristupljeno 2.7.2017), sajtova International movie database (pristupljeno 2.7.2017) i Filmska banka (pristupljeno 2.7.2017).

SERBIAN FILM AND TRANSITION: 1946–2015

Abstract

The aim of this paper is to describe the impact of the change of ruling ideology i.e. the process of transition on the production of Serbian films during the period between 1946–2015. In addition, the paper also considers the process of digitalization, which coincides significantly with the transition process in Serbia, as important for understanding the impact of the change. The paper analyses a number of relevant variables: the number of films produced, the ratio of the number of domestic films and co-productions, the ratio of the number of females and males comprising the film crew, the ratio of the number of directors born outside and in Belgrade, the number of cinemas, the number of tickets sold, the ratio of domestic and foreign films to the number of tickets sold, the ratio of the number of films made and shown in analogue and digital format. The variables are analyzed as indicators of both the efficiency of film production, and the democracy of Serbian film as an activity in different historical periods. The results of our analysis are rather ambiguous therefore not allowing either the complete rejection or acceptance of suggested hypotheses. The ambivalent attitude of film workers and industry, but also of the official institutions and the public towards transition is also noticed. It is concluded that the transition has only partially led to the increased efficiency of film production, as well as to the opening of film industry and art in Serbia for different social groups. However, the intensity of these effects is far from expected, especially when considering the digitalisation process and related global processes. The observed trends and impacts set the starting point for analyzing and reflecting on the effects of transition on the broader social domain.

Keywords

Serbian film, production, transition, digitization, archival research